

JAARBOEK
VAN HET
KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP
VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK
„Concordia res parvae crescunt”

TE
AMSTERDAM

Commissie van Redactie:
Mr. J. VAN KUYK ('s-Gravenhage).
Dr. W. F. BAX (Amsterdam).
Dr. J. W. A. VAN HENGEL (Utrecht).
Dr. J. H. JONGKEES (Bussum).

XXXV 1948,
EERSTE GEDEELTE.

AMSTERDAM
UITGAVE VAN HET GENOOTSCHAP
1948

DE NEDERLANDSE MUNTEN VAN PHILIPS II TOT 1581

door

H. ENNO VAN GELDER

I. *De muntregelingen*¹⁾.

Op 25 October 1555 werd het bestuur der Nederlanden door Karel V overgedragen aan zijn zoon Philips II, weldra ook koning van Spanje. Het duurde enige tijd voor de noodzakelijke voorbereidingen waren getroffen om munten op naam van de nieuwe landsheer te slaan. De instructie hiertoe²⁾ werd 18 October 1556 aan de muntmeesters toegezonden, waarin gelast werd „dat ghij van nu voortaan gheen penn. van goud, silver noch coper lest gheslaeghen ende ghemunt van de Key. Mt. wegghen nyet meer en doet slaen noch munten, anders dan dese naghescreven munten van ghouden ende silveren, nyeuw bij den Coninck ons genadiche Heer gheordonneert”. In hoofdzaak werd het muntstelsel van Karel V, ingevoerd in 1520 (o.s.) en aangevuld in 1536, 1540 en 1543, gehandhaafd: realen, halve realen, guldens

¹⁾ Tenzij anders vermeld, zijn de ordonnances te vinden in de plakkaatboeken van Brabant (deel II en III), Holland (deel I en V), Utrecht, Gelderland en Friesland. Zie hiervoor D. Groebe, *Beantwoording der prijsvraag over de munten, en hetgeen daartoe betrekking heeft, sedert 1500 tot den jare 1621 ingesloten* (Brussel 1835), waarin lijsten van de in deze ordonnances voorgeschreven koersen. Van der Chijs heeft grote stukken overgenomen in zijn werken over de munten van Gelderland en van Friesland. De zeer talrijke drukken uit de tijd zijn verzameld in: M. Hoc, *Les placards monétaires de Philippe II*, in: *Bibliotheca Belgica*, 3e série.

²⁾ Gedrukt naar een exemplaar in het Nijmeegs archief: W. J. de Voogt, *Bijdragen tot de numismatiek van Gelderland* (Arnhem 1867), blz. 95—97. Een meer gedetailleerde instructie voor de nieuwe munten: P. O. van der Chijs, *De munten der voormalige heeren en steden van Overijssel* (Haarlem 1854), blz. 355—371.

Nien ghenadighen Heere die Coninck be

gherende dat eenen yghelijck goede ken
nisse hebbe vander nieuwer muntten die
nu ter tijt ghemuntt wort inden naeme
tijtel wapenen / ende Fighueren / sinder
Mayestept heeft den Generalen Mees-
sters / sijnre muntten van herwards ouer
beuolen ope Figueren vander voorschre-
uen muntten te doen pienten so van
den Gouden als Silueren
Penninghen metten
gewichte ende
prijsse
van dien als hierna volcht.

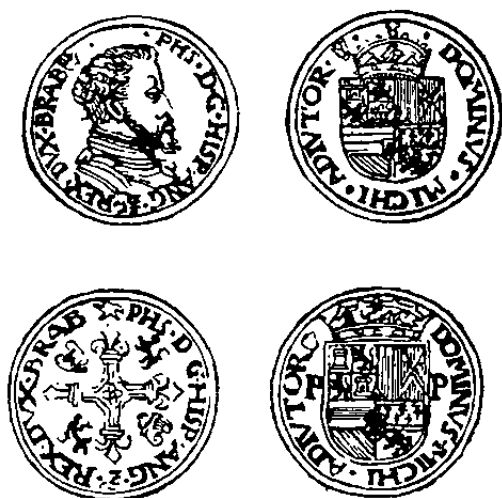
Geprent tot Amstelredam aen
die oude side in die Kerckstraedt / Sym-
Jan Swoudtsoon Fighuer sinder
woenende inden vergulden
Passer.

En gouden Gaele vanden
npuwen slaghe onse genadichs
Heren des Coninck / op het oude
ghewichte ende allof vanden Gouden
Gaele des Keysers lestleeden gemunt sal
men wtgeuen ende ontfangen ten prijsse
ende gewichte vanden voorseiden Gaele
van sessen veertich int march / tot seuen-
tich stuvers.

En haluen gouden Gaele vanden
voorseiden nieuwen slaghe sinder
Mayestept oock opt oude gewichte ende
allope vanden haluen Gouden Gaele
des Keysers lestleeden ghemunt / salmen

en zonnekronen in goud, vierstuiverstukken, stuivers, halve stuivers, negenmannekes of duiten ($\frac{1}{8}$ stuiver) en penningen ($\frac{1}{16}$ stuiver) in biljoen mochten verder geslagen worden; afgeschaft werden zilveren gulden, reaal en halve reaal en koperen korte; toegevoegd werd een oord ($\frac{1}{4}$ stuiver) van biljoen. Alle stukken zouden geslagen worden op dezelfde voet als voorheen. Tegelijk werden aan de stempelsnijders der verschillende munt-huizen de tekeningen toegezonden voor de nieuwe beeldenaars; deze werden ook aan het publiek bekend gemaakt in een boekje met ruwe houtsneden, gedrukt te Amsterdam¹⁾.

Afb. 2. Halve gouden reaal en gouden kroon.

De ingevoerde serie is in geen enkel munthuis volledig geslagen: guldens en oorden zijn in de hier behandelde periode nergens vervaardigd, duiten alleen te Antwerpen, penningen slechts in de Noordelijke gewesten; gouden halve realen en kronen in de eerste regeringsjaren slechts sporadisch.

¹⁾ *Die Valuwacye van den gouden ende silveren penningen nu nieuwes ghemunt* (Jan Ewoudtsoon, Amsterdam 1557). Afb. 1 en 2.

Afb. 1. Twee bladzijden uit de *Valuwacye* van 1557, waarop de gouden reaal.

Bij het uitvaardigen van deze instructie was de vraag opengebleven, welk zwaar zilverstuk aangemunt zou worden; het kan niet in de bedoeling gelegen hebben, deze muntsoort geheel af te schaffen, want de daalders en daarop gelijkende stukken speelden juist in de laatste tientallen jaren een steeds meer overheersende rol in de circulatie en de koning van Spanje beschikte over de enorme en steeds toenemende productie van de zilvermijnen in Amerika. De grote moeilijkheid, waarmee de regering echter te kampen had, was, dat de goede zilverstukken door minder scrupuleuze muntmeesters op grote schaal werden versmolten tot daalders van laag gehalte, die voor goede munt in omloop gebracht werden; met verontwaardiging constateert zij: „Ende daerenboven diversche coopliden ende andere, zo wel onse ondersaeten als vremde, vervoorderen henliden daghelics te coopene, smeltene ende schroodene de penninghen van onsen slaghe ende munte, deselve transporterende in de voorseyde Munten, aldaer Daellers gheslaghen worden ende ander ghecounterfeyte munte ... Zulcs dat om tgroote profijt, dat sij daarmede doen, de voorseyde Munten grootelicken multipliceren”¹⁾. Inderdaad nam kort voor 1560 het aantal munthuizen van heren en steden in en om de Nederlanden, waarin Hongaarse dukaten en Saksische daalders van te lage voet werden vervaardigd, schrikbarend toe: de voornaamste waren die te Nijmegen, Deventer, Batenburg, 's Heerenberg, Gronsveld, Thorn en Rekkem. De regering beschouwde ze alle als werkplaatsen van valse munten: hagemunten, en verbood ten strengste het leveren van edel metaal aan deze inrichtingen, wat echter niet belette, dat dit gebeurde. Bovendien was zij erop bedacht voet en koers van haar munten zo te bepalen, dat de omsmelting niet lonend zou zijn.

Deze moeilijkheden verklaren waarschijnlijk, waarom zo lang gewacht werd met het vaststellen van de voet van de nieuwe zilverstukken. Blijkbaar heeft lang onenigheid bestaan over de keuze van een zwaar zilverstuk. Op 30 Juni 1557 werd eindelijk beslist, dat een zilveren gulden gelijk aan de vroegere Carolus-

¹⁾ Aanhef van de nog te noemen ordonnantie van 24 October 1559.

gulden geslagen zou worden¹⁾, doch drie weken later, 21 Juli 1557, werd hierop teruggekomen en in plaats van de zilveren gulden een zilveren halve reaal ingevoerd, weldra niet anders dan Philipsdaalder genoemd, van hetzelfde gehalte, doch anderhalf maal zo zwaar, zodat het nieuwe stuk in waarde gelijk stond met de gouden halve reaal²⁾; het was belangrijk zwaarder, doch van lager gehalte dan de hier zo veel gebruikte Saksische en andere daalders.

**Desen nieuwen groten zilveren Daelder
ghedaeghen by den Coninck Philippus
van Spanghen doet. rrrv. Quuers.**

Afb. 3. Philipsdaalder.

Behalve met de Philipsdaalder werd de reeks van 1556 nog uitgebreid met een koperen korte (2 mijten Vlaams of $\frac{1}{24}$ stuiver) op dezelfde voet als die van Karel V; de vergunning dit stuk te slaan moet de muntmeesters uiterlijk in 1557 verleend zijn, doch de ordonnantie is niet bekend³⁾.

¹⁾ *Revue belge de numismatique*, LXXV (1924), blz. 191. De proef voor een stuk van dit gewicht, de Witte no. 742, kan wegens de titulatuur en de spelling *MICH* niet in 1557 worden gedateerd.

²⁾ A. de Witte, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant, marquis du Saint Empire Romain*, II (Anvers 1896), blz. 220. Afb. 3, naar de 2e uitgave van de bovengenoemde *Valuwacye* (1559).

³⁾ De afbeelding komt reeds voor in de 1e uitgave van de *Valuwacye* (1557).

De nieuwe stukken werden uitgegeven voor de sedert 1552 geldende koersen, de reaal voor 66 stuivers, de halve reaal en de Philipsdaalder voor 33 stuivers, terwijl de Duitse daalders, uitgezonderd de vele als minderwaardig verboden soorten, werden getolereerd voor 29 stuivers. Daar echter de vervaardiging van minderwaardige stukken in de hagemunten hand over hand toenam en het zilver steeds meer daarheen wegvloede, konden de koninklijke muntmeesters de concurrentie op deze basis weldra niet meer volhouden: in 1559 werden nog slechts weinig Philipsdaalders geslagen, in 1560 in het geheel niet; tegelijk kregen de goede munten in het verkeer een hogere koers. Om ze in omloop te kunnen houden werd bij Ordonnantie van 24 October 1559, aangezien geconstateerd was dat „sonder te achten of te omziene de voorseyde ordonnantien ... diversche gouden ende silvere penninghen zijn te meer verhooght ende nog daghelics verhoighen ... waer by de witte munte (zonderlinge deghene die men voor tdaeghelics gebrueck meest van doene heeft) verborghen blijft, tot zeer grooten ongherieve ende schaede vander ghemeente", de koers verhoogd: de reaal tot 70 stuivers, de halve reaal en de Philipsdaalder tot 35 stuivers, de goede Duitse daalders tot 30 stuivers¹⁾.

In 1561 kwam de slag van Philipsdaalders en van gouden munten, nu in hoofdzak halve realen, die van minder zuiver goud vervaardigd konden worden, weer op gang. Om de bestrijding van het ongewenste geld van de hagemunten te vergemakkelijken²⁾, werd 21 Juli 1562 besloten naast gehele stukken ook $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{5}$ en $\frac{1}{10}$ Philipsdaalders van hetzelfde gehalte en met dezelfde beeldenaar te slaan³⁾. De regering hoopte door het

1) De nieuwe koersen met een kort uittreksel uit de bepalingen tegen de hagemunten, komen voor in de 3e uitgave van de *Valuwacye*, die de titel draagt: *Ordonnantie ende Placcaet van dye Con.Ma. beroerende de gouden ende silveren munten ghepubliceert in den Jaere ons Heeren MDLix* (Jan Ewoutsz., Amsterdam 1559).

2) Deze motivering komt voor in het plakkaat van 21 Juni 1563.

3) De Witte, blz. 223; Hoc, in: *Revue belge*, LXXVI (1925), blz. 18. Afgebeeld in de 4e uitgave van de *Valuwacye*, verschenen onder dezelfde titel als de 3e en met het jaartal 1559; het boekje draagt het jaartal van de ordonnantie zelf, doch is vermoedelijk uitgegeven in 1562.

vervangen van de niet meer aan de eisen van de tijd beantwoordende biljoenen stukken van 4 stuivers en kleiner, die na 1562 niet meer geslagen werden, beter te kunnen concurreren tegen de daalders en kleinere stukken van de hagemunten. Door de Ordonnantie van 21 Juli 1563 werd de kroon op het werk gezet door te „verbieden den cours ende loop van allen Dalers int generael ende oick van alle witte munte ende silvere penningen, die van onsen slage niet en sijn, op dat by sulcken wege onse voirschreven ondersaten vant voirschreven bedroch ende abuys verhoedt ende bewaert ende voirschreven landen des te meer van bekende munte versien ende vermenichfuldicht mogen worden”. De invoering van de nieuwe stukken bleek inderdaad aan een behoefte te beantwoorden. Terwijl de aanmaak van gehele Philipsdaalders in 1564 geheel gestaakt werd, zijn de onderdelen op grote schaal in omloop gebracht: halve van 1562 tot 1566, vijfden van 1562 tot 1567 en tienden van 1562 tot 1565. Bovendien werd iets later nog een $\frac{1}{20}$ Philipsdaalder van hetzelfde hoge gehalte aan de reeks toegevoegd ¹⁾, die — zonder jaartal — blijkens de rekeningen geslagen werd van 1565 tot 1567.

Het uit de omloop verwijderen van het ongewenste geld werd echter allerm minst bereikt: de hagemunten werkten ook na 1563 lustig door. Naast het verbieden van de daar geslagen stukken werd ook een meer onmiddellijke bestrijdingswijze beproefd: in nauw overleg met de regering te Brussel werden in deze jaren de betrokken steden en heren door de fiscaal des Keizers voor het Rijksgerecht te Spiers gedaagd wegens overtreding van het in 1559 op de Rijksdag uitgevaardigde verbod van onbevoegde muntslag ²⁾; dit belette hen echter nog niet voorlopig hun werk voort te zetten. Ook op het punt van de regeling van het muntwezen zelf was de Nederlandse regering nu tot nadere samenwerking bereid, waarop van Duitse zijde al vaak was aangedrongen; alles met als hoofddoel de effectieve bestrijding van de hagemunterij en daaruit voortkomende onvermijdelijke koers-

¹⁾ Een ordonnantie is niet bekend.

²⁾ Zie: S. P. Haak, in: *Bijdragen Gelre*, XI (1909), blz. 197—204.

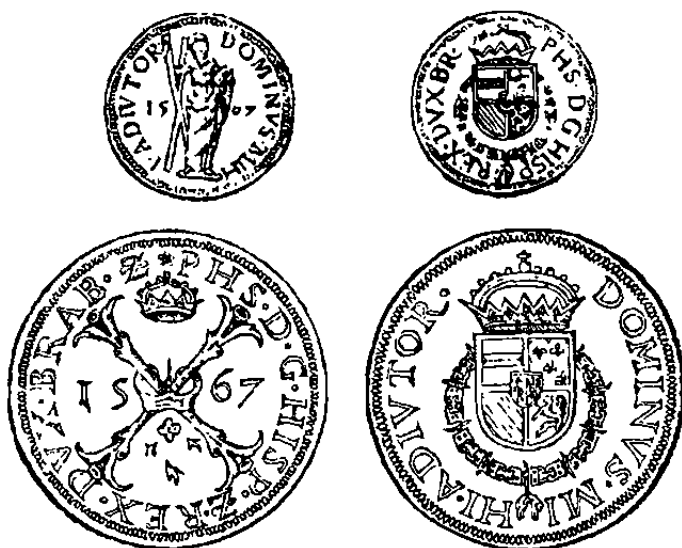
verhogingen. Op de Rijksdag te Augsburg in 1566 werd tussen de Duitse vorsten onderling en tussen hen en de gezanten van de Koning overeenstemming bereikt over een algemene muntregeling¹⁾. De uitoefening van het muntrecht werd afhankelijk gesteld van de toestemming en onderworpen aan het toezicht van bijzondere in elke kreits te houden „Münzprobationstage”²⁾; overal zouden op dezelfde voet (rijks)guldens en (rijks)daalders geslagen worden, die de voortzetting vormden van de vroegere Rijnse guldens en Saksische daalders; tenslotte was de Koning bereid de bijzondere positie van de Nederlanden — de Bourgondische kreits — op het gebied van het muntwezen voor een deel prijs te geven en zijn eigen muntstelsel door dat van het Rijk te vervangen, zij het met eigen beeldenaar en koersbepaling.

Dit nieuwe stelsel werd in de Nederlanden ingevoerd door de Ordonnantie van 4 Juni 1567, waarin bepaald werd: „Alsoe om te verhoeden ende beletten tbedroch, misbruyck, abuys ende diversiteit van den munten, die vele ende verscheyden om hun eygen proffijt gheslaegen hadden, corrumperende die goede munten van gout ende van silvere van den nabueren, Coninghen, Princen ende Staten ..., tot verscheyden stonden opde Rijcx-daghen ghehandelt ende ghetracteert is gheweest” en aangezien op de laatste Rijksdag het invoeren van een nieuwe muntvoet als middel hiertegen aanvaard is, worden „tot onderhoudenisse van de goede vruntschap ende nabuerschap, die tusschen ons ende de selve onse landen en staeten is mit dyen vanden voirsz. heyligen Rijkce ...”, ingevoerd een Bourgondische gouden gulden en zilveren daalder — met $\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{4}$ — op de voet van die van het Rijk. De nieuwe stukken, gewoonlijk bekend als Andriesguldens en kruis(rijks)daalder, werden uitgegeven voor 34, resp. 32 stuivers, wat in overeenstemming was met de in 1559 vastgestelde

¹⁾ De Witte, blz. 229—231. De besluiten van de Rijksdag in; J. C. Hirsch, *Des Teutschen Reiches Münzarchiv*, II (Nürnberg 1756), blz. 30.

²⁾ De Nederlandse heren en steden werden ingedeeld bij de Nederrijns—Westfaalse kreits, die te Keulen vergaderde. Toegelaten werden Nijmegen, de drie steden van Overijssel, wier munthuis te Deventer gevestigd was, Batenburg en Thorn. Zie: P. Lennartz, in: *Numismatische Zeitschrift*, XLVI (1913), blz. 1—84.

koersen ¹⁾). Tevens werden bij speciaal plakkaat van 16 Augustus 1567 alle daalders, niet volgens de nieuwe voet geslagen, verboden.

Afb. 4. Bourgondische gulden en Bourgondische daalder.

Gedurende de jaren 1567—1570 werden de Bourgondische gulden, daalders en onderdelen van daalders in grote hoeveelheden aangemunt. De samenwerking met het Rijk was echter niet van lange duur: na enige jaren kwam men in de Nederlanden tot de overtuiging, dat onder de sinds 1567 toegelaten Duitse daalders zeer veel minderwaardige stukken binnenkwamen en dat de muntslag volgens het nieuwe systeem minder voordelig was dan volgens het oude. In het feit, dat aan de werkzaamheid der haghemunten nog niet geheel een einde was gekomen — hoewel sinds 1567 de meeste ateliers binnen het gebied van de Koning gesloten waren, mede dank zij de aanwezigheid van de troepen van de hertog van Alva — werd een gerede aanleiding gevonden

¹⁾ Druk met afbeeldingen van de nieuwe stukken: *Ordinancie ende ghebot beroerende den prijs ende weerde vanden Goudengulden ende Daelder van Bourgoingen van nieus ghemunt op den voet tusschen tHeylich Rijk ende sijne Mt. Nederlanden gheaccordeert* (Willem Silvius, Antwerpen 1567). Afb. 4.

de overeenkomst op te zeggen. In de Ordonnantie van 2 Maart 1571 wordt, na een uitvoerige uiteenzetting van de mislukking der pogingen om tot sanering van het muntwezen te geraken, vergunning gegeven om naar keuze Bourgondische daalders of Philipsdaalders te slaan en wordt de omloop van alle andere soorten verboden. In de praktijk betekende dit, dat de Bourgondische daalders (en bijbehorende guldens) werden afgeschaft, daar de nieuwe stukken een hoger gehalte hadden dan de oude, dus meer kosten voor raffinering van het ingekochte zilver meebrachten. Tevens werd „om onse voirsz. ondersaten noch meer te verlichten ende gerieffven van cleyne munte, daervan men hem zedert eenigen tijt herwerts (namentlijcken zedert dat men geslagen heeft die groote stukken van dalers) eenighs sins in gebrecke gevonden heeft" gelast naast de in 1562 ingevoerde $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{5}$ en $\frac{1}{10}$ Philipsdaalders ook $\frac{1}{20}$ en $\frac{1}{40}$ Philipsdaalders te slaan en wel van zilver van laag gehalte, biljoen. Om in de behoefte aan zeer klein geld te voorzien werd korte tijd later, 7 Juni 1571, „tot geriefsaemhede van de Erme gemeynthe" wederom een koperen korte ingevoerd, even zwaar als de oude, doch met een nieuwe beeldenaar; benevens een dubbele korte¹⁾.

Op grond van deze regelingen werden in 1571 en 1572, later weer in 1576 $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{10}$ en $\frac{1}{20}$ Philipsdaalders — $\frac{1}{40}$ zijn slechts in 1571 in kleine hoeveelheden vervaardigd —, en sedert 1572 jaarlijks hele en halve Philipsdaalders geslagen, alles in ruime mate; naast deze zilverstukken werden in goud nu voornamelijk kronen, in koper dubbele en enkele korten aangemunt, de laatste alleen in de Zuidelijke gewesten. Naast de koninklijke munten moesten echter ondanks het zo juist herstelde verbod van alle andere soorten, de nieuwe, na 1567 geslagen Duitse daalders in de omloop geduld worden; zelfs werd hun koers een jaar later, 27 Juli 1572, tegelijk met die van de gouden munten, nog verhoogd tot 32 stuivers.

¹⁾ De Witte, blz. 232—234; *Tijdschrift van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, XV (1907), blz. 227—254. Een plakkaat met afbeeldingen van de nieuwe koperstukken: *Tijdschrift*, t.a.p., pl. VIII; *Revue belge*, LXXVI (1925), pl. IV.

Tot 1572 vormden de Nederlanden op het gebied van het muntwezen een eenheid: de regelingen betreffende omloop en aanmaak van munten werden te Brussel gemaakt en zoveel mogelijk in alle gewesten gelijkmatig uitgevoerd. Met de opstand van Holland en Zeeland in het voorjaar van 1572 kwam hieraan een einde: de regering dezer beide gewesten, hoewel zij in naam 's Konings gezag bleef erkennen en zijn naam en wapen voorschijnde op de munten handhaafde, ging zelfstandig regelingen uitvoeren, terwijl zij nieuwe voor de overige gewesten ingevoerde ordonnances niet erkende.

Reeds 7 Februari 1573 werden in dit gebied de omloopskoersen zeer belangrijk verhoogd¹⁾, ditmaal echter niet noodgedwongen ter verdediging tegen minderwaardige muntsoorten, maar met de bedoeling om het land aan geld te helpen: „dat mede van den ghelde binnen den selfden Lande van Hollandt te vertieren een cleyne partye metten minsten quetse ende verlies van een yeghelic ten Ghemeen behoeve ende zaecke des Landts bekeert ende ghesterct mach worden“. Slechts die stukken zouden namelijk voor de hogere koersen gangbaar zijn, waarop van overheidswege een stempel zou zijn aangebracht ten bewijze, dat een voor elke muntsoort vastgesteld bedrag aan het land tegen obligatie ter leen verstrekt was, en deze bedragen waren zo berekend, dat zij ongeveer gelijk waren aan het verschil tussen de nieuwe koersen en de in 1573 in het verkeer geldende koersen. Zo werden gestempelde realen gangbaar gesteld voor 82 stuivers na lening van 8 stuivers (in 1572 72 st.), gestempelde Philipsdaalders voor 40 stuivers na lening van 4 stuivers (in 1571 35 st.), gestempelde rijksdaalders voor 36 stuivers na lening van 4 stuivers (in 1572 32 st.). Waarschijnlijk hoopte men de geleende bedragen terug te kunnen betalen, zodra in rustiger tijden de koersen verlaagd zouden worden, daar steeds verwacht werd, dat elke koersverhoging slechts tijdelijk was en na verloop van tijd tot de „rechte weerde“ zou kunnen worden teruggekeerd. Van terugbetaling is

¹⁾ E. Polak, in: *Jaarboek van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, XXI (1934), blz. 1—47.

echter niets gekomen, evenmin als de koersen ooit tot het niveau van 1572 zijn gedaald.

In hetzelfde jaar werden in Holland en Zeeland nieuwe koperen munten ingevoerd met een nieuwe beeldenaar, waarin de „Hollandse tuin” verwerkt is, doch nog steeds met naam en devies des Konings: een duit en een penning ($\frac{1}{8}$ en $\frac{1}{16}$ stuiver) van het gewicht van de elders geslagen dubbele en enkele korten ($\frac{1}{12}$ en $\frac{1}{24}$ stuiver). Hierdoor werd dus de koers van het kopergeld met 50 % verhoogd¹⁾. Overigens werd het bestaande stelsel gehandhaafd: als elders werden gouden kronen en $\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{20}$ Philipsdaalders geslagen.

Deze verhoging van de koersen in Holland en Zeeland deed ook in de gehoorzame gewesten haar invloed gelden. De landvoogd zag zich genoodzaakt eveneens een zij het geringere verhoging van de koersen toe te staan. In de Ordonnantie van 22 Juni 1574 wordt bepaald: „Alsoe tonser kennisse gecommen is, dat in diversche ende verscheyden quartieren ende provincien van onse Landen van herwertsover die goude ende silvere penningen tot al te hoogen ende excessiven prijs ganck ende loop hebben ... Ende souden oick daerthoe geerne promptelijcken versien, tenware datmen mitz de tegenwoordige occupation, zoe wel int feyt van oirlogen als anderssins, daer inne niet zoe geringe behoirlijcken orden en kan stellen ... Hebben wy geraden bevonden voir alsnu nae te volgen den loop ende ganck, die onderhouden wordt onder de voirs. coopluyden ende persoenen, die van deen Landt in dander traffijcqueren, zonderlinge nae dat de weerde vande goude ende zilvere penningen tegenwoirdelijck ganck heeft, zoe wel bynnen onser Stadt van Antwerpen als andere plaetsen, daer den principalen handel ende treyn vander coopmanschap ommegaet. Ende omme te verhueden, dat in onse voirscreven Landen tgemeyne volck geen oirzake en hebbe van beschadicht te worden, duer tontfangen vande voirs. penningen tot hoger prijse dan zy deselve souden kunnen begeven, heeft ons goet gedocht zulcx te permitteren by maniere van provisie ende

¹⁾ In 1574 werd aan de reeks nog een koperen oord ($\frac{1}{4}$ stuiver) toegevoegd.

tollerantie ..." De halve reaal kwam nu op 37 stuivers, de Philipsdaalder op 36, de kroon op 45 stuivers.

De regering van Holland en Zeeland ging intussen verder op de ingeslagen weg de muntpolitiek te gebruiken tot onmiddellijke versterking van de zeer benarde financiën van het land. Op 25 Augustus 1575¹⁾ „Is bij de Staten eyndelyck besloten ende gheaccordeert, dat overmits de benaauwdheid van Gelde tegenwoordelyck in den Lande weesende, ende de groote lasten vander Oorloge, die daagelijks hem vermeerderen, ende ten eynde het gemeene Land eenig profijt soude mogen genieten buiten lasten van de Ingesetenen der Landen ..." een nieuwe munt te doen slaan, de Hollandse daalder — later leeuwendaalder genoemd. Het nieuwe stuk, waarop naam, wapen noch spreuk van de Koning voorkomen, werd uitgegeven voor 32 stuivers, maar bevatte zo weinig zilver, dat het vergeleken met de overige in omloop zijnde stukken niet meer dan 29 stuivers waard was. De winst, die behaald werd met het omsmelten van goede stukken uit de omloop in de nieuwe daalders met gedwongen koers, moest onder de naam van reserve aan de Staten worden afgedragen; deze bedroeg 31 stuivers 3 mijten per mark of 2 stuivers 21 mijten per stuk²⁾. In de volgende jaren is dit op grote schaal gebeurd; de Staten deden hiermee dus juist datgene, wat reeds jaren tot grote verontwaardiging van publiek en regering door de eigenaars van de hagemunten in practijk gebracht was.

Later werd de koers van de Hollandse daalder nog verhoogd tot 35 stuivers, waarmee een — geringere — verhoging van de getolereerde koersen van de overige stukken gepaard ging³⁾: de kroon kwam in de opstandige gewesten op 53, de halve reaal op 43, de Philipsdaalder op 40 stuivers.

Zo bestonden dus in de zomer van 1576, toen Requesens gestorven was, het Spaanse leger in staat van ontbinding verkeerde

¹⁾ *Resolutien der Staten van Holland* 25 en 27 Augustus 1575. Later werden ook $\frac{1}{2}$ daalders geslagen, krachtens Resolutie van 18 Juli 1577.

²⁾ Instructie van 13 October 1575 (Alg. Rijksarchief: Arch. Domeinbesturen in Holland 25, fo. 209).

³⁾ Plakkaten van 3 December 1575 en 19 April 1576, gedrukt achter *Resolutien der Staten van Holland* 1571—1574, blz. 47 en 52.

en de Staten-Generaal het gezag in handen namen, twee verschillende muntstelsels in de Nederlanden: enerzijds het oude stelsel van de Koning met enigszins opgelopen koersen, anderzijds het Hollandse stelsel met veel sterker gestegen koersen en bovendien de geheel nieuwe daalder met gedwongen koers. Toen dan ook op 31 October 1576 de Staten-Generaal met Holland en Zeeland vrede sloten, werd in art. 23 van de Pacificatie van Gent uitdrukkelijk bepaald: „Ende alsoe die van Hollandt ende Zeelandt omme die costen vanden Oorloge beter te vervallen, alle specien van gout ende silver ten hogen prijse gestelt hebben, die sy in andere Provincien niet en souden sonder groot verlies uytgeven, is besproocken, dat die Gedeputeerde van de Generale Staten, ten eersten mogelijck sijnde adviseren sullen omme daer aff te nemen eenen generalen voet, ten fijne dat die cours vande voorsz. munten eenvoudich gestelt sy, tot onderhoudenisse van deze Unie ende vande gemeene Coophandel aen weder sijden". Voorlopig verhinderde echter de politieke ontwikkeling het tot stand komen van een algemene regeling.

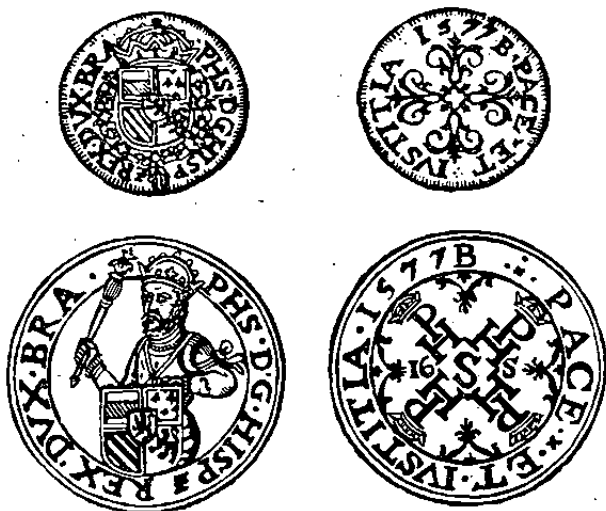
Nog voor het tot stand komen van de Pacificatie hadden de Staten-Generaal zich reeds gedwongen gezien een nieuwe verhoging van de koersen goed te vinden, aangezien het afvloeien van de goede munten naar Holland en elders steeds schrikbarendere afmetingen aannam: in het Plakkaat van 25 October 1576 werd de kroon op 48, de halve reaal op 40, en de Philipsdaalder op $37\frac{1}{2}$ stuiver gebracht¹⁾.

Toen kort hierna besprekingen werden gevoerd over het uitschrijven van een verplichte lening, te betalen in geld of in sieraden van edel metaal, werd het voorstel gedaan het door Holland een jaar eerder gegeven voorbeeld te volgen: „pour indempner les Estatz de l'haulcement du pris de l'or et de l'argent, se pourroit forger une nouvelle pièce tant d'or que d'argent pour être allouée à tel pris que les Estatz n'en souffrissent dommaige, voire qu'ilz en fissent prouffict"²⁾. Deze gedachte om eveneens

¹⁾ Zie *Resolutien der Staten-Generaal* (uitg. N. Japikse) 1576, no. 281.

²⁾ *Res. Staten-Generaal* 1576, no. 228a (November 1576).

nieuwe munten te slaan met gedwongen koers ten bate van 's lands kas werd aanvaard en het desbetreffende besluit 23 Januari 1577 goedgekeurd en 10 Februari 1577 afgekondigd¹⁾. Voorgeschreven werd een reeks stukken van geheel nieuwe beeldenaar en muntvoet: in goud stukken van 2 (Statenkroon) en 1 gulden; in zilver stukken van 16 (halve Statendaalder), 8, 4, 2, 1 en 1/2 stuiver. Zij werden voor een relatief veel

Afb. 5. Staten-kroon en halve Staten-daalder.

hoger koers in omloop gebracht dan 25 October 1576 voor de oude stukken was vastgesteld, terwijl aan de verkopers van edel metaal slechts de vroegere prijs werd uitbetaald. De winst, op de kroon 1 stuiver 41 mijten per stuk, op de daalder 1 stuiver per stuk, moest als reserve aan de Staten-Generaal worden afgedragen. Deze winst was, blijkens een brief van de Staten-Generaal,

¹⁾ Res. Staten-Generaal 1577, n°. 752. De instructie is gedrukt: R. Chalon, *Recherches sur les monnaies des comtes de Hainaut* (Bruxelles 1848), blz. 212—217. De nieuwe stukken afgebeeld in: *De Figueren vande nieuwe Goude en Zilveren Munte gheordonneert met consent vande Generale Staten van dese Nederlanden onder den Naem Tytel Wapen ende Figueren van syne Maesteyt* (Guilliaem van Parijs, Antwerpen 1577). Afb. 5.

bestemd voor de oorlogvoering¹⁾: „que certaine neufve monnoye feust forgée au pied conceu et arresté à intention et affin 'seullement que le surpassant les anchiennes et accoustumées régales de Sa Mté., assçavoir sur la marcq d'or fin IX L. XII s. et sur la marcq d'argent XXI (sous), seroit au prouffict desdictz Estatz pour la subvention susdicte". De operatie schijnt met succes bekroond te zijn: in de jaren 1577 en 1578 werden althans deze zilverstukken, in ruime hoeveelheden in een groot aantal munt-huizen — hun aantal steeg van 5 tot 8 — geslagen.

Gedurende het gehele jaar werd met Holland en Zeeland gesproken over een algemene muntregeling, doch zonder resultaat. Wel gingen de Staten-Generaal in hun plakkaat van 11 November 1577²⁾, aangezien „om den loop ende voortganck van de Coopmanschap ende Negociatie van noode is, dat de voorsz. munten van herwaerts overe worden by gelycken gestelt ende geproportioneert in weerde ende deuchden van omleggende landen", er toe over de toegelaten koersen te verhogen, ongeveer tot het peil, dat in Holland al bereikt was: de kroon tot 54, de Statenkroon tot 42, de Philipsdaalder tot 42½ en de halve Statendaalder tot 18 stuivers; ook erkenden ze de Hollandse daalder als geldige munt, maar zij waren niet bereid deze aan te nemen voor de exorbitante gedwongen koers, die daar gold en zetten hem op 32 stuivers. Op dit punt wist de nog steeds zelfstandige regering van Holland en Zeeland niet van toegeven: op 9 November publiceerde zij opnieuw de reeds geldende koersbepalingen, waarin de Hollandse daalder voorkwam voor 34 stuivers, vergezeld van nieuwe verhoging van de koersen der kleine geldstukken³⁾.

¹⁾ Res. Staten-Generaal 1577, no. 755a (8 Juni 1577).

²⁾ Res. Staten-Generaal 1577, nos. 758—762; er is een ogenblik over gedacht de voordelen van de verhoging van de zich in handen van het publiek bevindende munten aan de Staten te brengen door middel van een stempeling als in Holland en Zeeland. Het plakkaat is door van der Chijs, *De munten van Friesland, Groningen en Drenthe* onder het jaar 1567 opgenomen (blz. 261—265).

³⁾ Slechts bekend uit: *Evaluatie vande goude ende silvere munte alsoo die nu loop ende ganck heeft inden Lande van Holland ende Zeeland ...* (Delft 1577). De verhoging van de kleine munten wordt vermeld: *Notulen van Gouverneurs en Raden van Zeeland 1576—1578* (uitg. K. Heeringa), blz. 152.

Er bleven dus twee muntstelsels naast elkaar bestaan: te Dordrecht werden de daalders en koperen munten verder gemunt; in de overige munthuizen de Staten-munten. Hieraan werd bij instructie van 27 Maart 1578¹⁾ nog een gehele Statendaalder toegevoegd, uitgegeven voor 36 stuivers, en in het begin van 1579²⁾ een reeks koperen munten: oord, duit en korte, in gewicht overeenkomend met de Hollandse koperstukken.

De toestand van het muntwezen in de Nederlanden werd intussen steeds verwarder. Tengevolge van het verdwijnen van het Spaanse leger en het verzwakken van het centraal gezag verreezen de hagemunten weer als paddestoelen uit de grond. Hiertegen richtten de Staten-Generaal zich in het bijzonder in het — met talrijke afbeeldingen uitgegeven — Plakkaat van 28 Juni 1578, waarbij dat van 11 November 1577 vernieuwd werd: „Al eest soe dat onsen Heere den Coninc by zyne leste brieven van placcate vanden xi dach van Novembri lestleden verclaert heeft voor billoen alle goude ende silvere stucken oft penninghen vanden Grave vanden Berch, Heel, Vianen, Batenborch, Thorn, Horn, Gronsfelt, Empden, Geeuwaerden, Rechem ende alle andere niet begrepen onder den voet van tHeylich Ryck, des nochtans niet teghenstaende verstaen wy dat tvoorschreven placcaat egheensins onderhouden wordt aengaende de voorschreven stucken oft penningen, maer ter contrarien, dat alle de Landen vande selve vervult syn, besundere vande goude Ducaten vande voorschreven Heeren, byde welcke tghemeen volck grootelycx bedrogen ende gheinteresseert wort, sonderlinghe overmits de selve soo ghecontrefeyt sijn, datmen die wel qualyck can onderkennen, dwelck wy niet voorder en verstaen te lijden oft verdragen.”

¹⁾ W. J. de Voogt, *Geschiedenis van het muntwezen der Vereenigde Nederlanden*, I Gelderland (Amsterdam 1874), blz. 2. Verg. Res. Staten-Generaal 1578, blz. 300, noot 3.

²⁾ Een voorstel tot het slaan van kleine koperen munten werd 6 Oct. 1578 ingediend (P. L. Gachard, *Actes des Etats Généraux*, II (Bruxelles 1866), no. 1406) en was 28 December nog in behandeling (Res. Staten-Generaal 1578, no. 1142). In de Noordelijke gewesten schijnt de vervaardiging echter reeds eerder begonnen te zijn.

Bovendien ontstond in de loop van dit jaar nog een derde muntgebied: de door de Koning gezonden landvoogd, Don Jan van Oostenrijk, had na aanvankelijke samenwerking met de Staten-Generaal in de zomer van 1577 met hen gebroken en de Spaanse troepen teruggeroepen, waarmee hij Namen en Luxemburg bezette. In de op deze wijze onder 's Konings gezag gebrachte gebieden werd het bestuur geheel ingericht als vóór 1576. Weldra werd ook een munthuis voor dit gebied opgericht met behulp van hiertoe ontboden personeel van de munt te Dôle in Franche-Comté, aanvankelijk gevestigd te Luxemburg, daarna te Namen, na de inname van Maastricht in 1579 in deze stad ¹⁾. Uitteraard werd hier gemunt volgens het vóór 1576 geldende stelsel: Philipsdaalders met onderdelen. Wel moest de koersverhoging van October 1576 worden toegepast, zodat ook hier een aanpassing van de voet van het kleine geld noodzakelijk was; te Namen werden nieuwe stuivers en halve stuivers en nieuwe koperen munten van $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{12}$ en $\frac{1}{24}$ stuiver geslagen, die in verhouding evenveel zilver en koper bevatten als de stukken van de Staten-Generaal en van Holland ²⁾.

Het jaar 1579 bracht nog verdere verbroekeling. Henegouwen en Artois verzoenden zich met de Koning, ten gevolge waarvan ook in deze gewesten de slag van Philipsdaalders en bijbehorende munten na enige tijd hervat werd. De Noordelijke gewesten sloten zich nader aaneen in de Unie van Utrecht, waarbij wederom een regeling van het muntwezen in uitzicht gesteld werd (art. 12): „Ende dat die voorsz. provincien gehauden sullen syn met den anderen te conformeren int stuck van der munte, te weten in den cours van den gelde, naer uytwiesen sulcke ordonnantien als men daer op metten eersten maecken sal, dwelcke deen sonder dander nyet en sal moegen veranderen.” Dit gelukte echter vooreerst niet: vooral Gelderland en Utrecht drongen er op aan, om in de nijpende geldnood voor de oorlogvoering te voorzien, opnieuw het

¹⁾ Zie J. Bernays et J. Vannérus, *Histoire numismatique du comté puis duché de Luxembourg et de ses fiefs* (Bruxelles 1910), blz. 355—360; R. Chalon, *Recherches sur les monnaies des comtes de Namur* (Bruxelles 1860), blz. 129 e.v. en *Revue belge*, LXIX (1913), blz. 138—177; de Witte, blz. 309 e.v.

²⁾ *Revue belge*, t.a.p., blz. 142 en 149.

beproefde middel van het uitgeven van lichte munten met gedwongen koers te baat te nemen. In Maart 1579 besloten de Gedeputeerden tot de Nadere Unie tot een belangrijke verhoging van de koersen¹⁾ en „aenmerckende het interesse, dat die geunieerde provincien daegelicx lydende sijn inde het stille staen van de munte” tot het slaan — nog steeds met naam en wapen van de Koning — van rozenobels en daalders op een verlaagde voet. De nieuwe daalders werden uitgegeven voor 32 stuivers en bevatten naar verhouding evenveel zilver als de Hollandse daalder berekend tegen 35 stuivers, die nog steeds gesagen werd²⁾. De Staten ontvingen wederom een aanzienlijke bate in de vorm van een zeer hoge sleischat: op de nobel van 8 gulden: 12 stuivers, op de daalder: 1 stuiver per stuk³⁾.

Holland aanvaardde wel de nieuwe koersen, die de Nadere Unie vaststelde, maar was meer dan Gelderland en Utrecht bereid zich offers te getroosten om tot een, in de eerste plaats voor de handel noodzakelijke, algemene muntregeling te komen, waarvoor Brabant en Vlaanderen afschaffing van de gedwongen koersen en afzien van de reserve op de munt onontbeerlijk achtten. Deze waren wel bereid het hoge koersniveau, dat in het Noorden gold, over te nemen — wat gebeurde door het Plakkaat van 23 November 1579 —, maar eisten „een algemeyne verlyckinge van alle munten ... naer de inwendige weerde, mits affdoende de reserven ende oversulcx eenen gouden ende zilveren penninck als namentlijck den gouden real ende philippusdaelder voirstellende tot een patroon, om alle dandere daernaer te warden ende te setten”⁴⁾.

¹⁾ P. L. Muller, *Geschiedenis van de Regeering in de Nader Geunieerde Provincien* (Leiden 1867), blz. 55—56. De nieuwe koersen komen voor in een plakkaat van de Stad Utrecht van 31 Januari 1579 (*Utrechts Plakkaatboek*, III, blz. 695—696).

²⁾ Ze komen nog voor in de op 18 Mei 1579 aanvangende muntmeestersrekening (Alg. Rijksarchief, Reken. der Rekenkamer van Holland, 4940).

³⁾ Resolutie van de Gedeputeerden tot de Nadere Unie van 7 April 1579 (De Voogt, *t.a.p.*, blz. 6); de instructie voor de munt te Nijmegen: De Voogt, blz. 10—11; voor de typen zie: Verkade, pl. 1, 1—2 en 206, 3 (Nijmegen) en pl. 97, 1—2 en 106, 4—5 (Utrecht). De vervaardiging werd gestaakt volgens Resolutie van 5 October 1579 (*Compte rendu des séances de la commission royale d'histoire*, IVe série XV (1888), blz. 115).

⁴⁾ Brief aan de Gedeputeerden tot de Nadere Unie van 25 October 1579 (Res. Staten-Generaal 1579, no. 528).

Tenslotte kwam met de stemmen van Gelderland en Utrecht tegen op 19 December 1579 het algemene muntplakkaat, waarnaar zo lang gestreefd was, tot stand ¹⁾. Dit hield in: 1e de aanmunt van alle bijzondere munten der laatste jaren werd verboden en alleen die van de oude munten, waarop de normale sleischat geheven werd, toegelaten: Philipskronen en Philipsdaalders met onderdelen; 2e de koersen werden opnieuw voor het gehele land vastgesteld: de kroon op 55½, de Statenkroon op 44, de Gelders-Utrechtse nobel tot nader order op 6 gulden 14 stuiver, de Philipsdaalder op 45, de Statendaalder op 36, de Hollandse daalder voorlopig op 33½ en de Gelders-Utrechtse daalder tot nader order op 30 stuivers; 3e maatregelen werden genomen tegen de omloop van valse, gesnoeide en minderwaardige munten en tegen opdrijven van de koersen.

Voor een ogenblik werd door dit plakkaat de eenheid op muntgebied nog hersteld: het werd in alle provinciën, voor zover niet door de troepen van de hertog van Parma bezet, gepubliceerd; de stempels voor de bijzondere munten werden ingetrokken en de vervaardiging van kronen en Philipsdaalders of gedeelten ter hand genomen, zodat zelfs de gelijkheid met het door Parma heroverde gebied in dit opzicht hersteld was.

Het was echter niet van lange duur: toen de Staten-Generaal op 26 Juli 1581 Philips II vervallen verklaarden van de souvereiniteit, bevalen zij: „dat voortane in egheenderhande munte van de voorsz. gheunieerde landen sal gheslaghen worden den naem, titelen ofte wapenen van den voorsz. Coninck van Spaegnien, maer alsulcken slach ende forme als gheordonneert sal worden tot eenen nieuwen gouden ende silveren penninck met sijne gedeelten.” Dit behoefde echter niet te betekenen, dat hiermede ook de bestaande muntvoet werd afgeschaft: inderdaad werd deze in Brabant en Vlaanderen behouden, aanvankelijk, tot in 1582, met de oude beeldenaars, na 10 April 1582 met portret, naam en

¹⁾ *Res. Staten-Generaal* 1579, no. 530~532. Gelderland en Utrecht zijn niet in de commissie voor de uitwerking van het plakkaat vertegenwoordigd (zie no. 529) en weigeren later de ratificatie (Muller, *f.a.p.*, blz. 112).

wapen van de nieuwe landsheer, de hertog van Anjou¹⁾). De Noordelijke gewesten, die de regeling van 1579 steeds met grote tegenzin hadden aanvaard, gingen zeer spoedig ieder hun eigen gang. Hier ontstond binnen korte tijd een toestand, waarbij ieder gewest geheel eigenmachtig volgens bijzondere regelingen muntte en van een eenheid, zoals de Unie van Utrecht had geëist, weldra geen spoor meer te bekennen viel. Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden door de veroveringen van Parma het oude stelsel van Philips II langzamerhand overal hersteld werd, zou het in het Noorden, ondanks vele pogingen, onder meer door de graaf van Leicester, nog tot 1606 duren, voordat weer gesproken kon worden van een voor de Republiek geldend Nederlands muntstelsel.

II. *De munten.*

Hoewel in 1556 in wezen het muntstelsel van Karel V gehandhaafd werd, is de beeldenaar van ieder stuk van de reeks gewijzigd, zij het soms zeer weinig, zoals op de gouden kroon slechts de vuurstalen ter weerszijden van het wapenschild door de naamletter P vervangen werden. Een belangrijke wijziging, en daarmee modernisering, ondergingen de gouden realen, halve realen en guldens, waarop een welgelijkend borstbeeld van Philips II geplaatst werd, dat de zeer symbolische afbeelding van de staande keizer op de oude stukken verving. Het gebruik de individuele trekken van de landsheer op de munten weer te geven, was in Italië reeds in de vijftiende eeuw opgekomen, doch in Noord-West-Europa eerst langzaam doorgedrongen, aanvankelijk slechts op de zilveren munten; op gouden munten was het juist kort te voren, in 1548 en 1549 in Frankrijk en Engeland ingevoerd²⁾.

Op de een jaar later ontworpen zilveren Philipsdaalder werd eveneens een portret van de Koning geplaatst. Daar het grote formaat van dit stuk hogere eisen aan de gelijkenis stelde, werd de hulp ingeroepen van een bekend medaille-kunstenaar, de Florentijn Gianpaolo Poggini, die in deze jaren aan het hof te

¹⁾ *Res. Staten-Generaal* 1582, no. 362.

²⁾ Ecu à effigie van Hendrik II van Frankrijk en halve sovereign van Eduard VI van Engeland.

Brussel werkte: in Juli 1557 werden te Antwerpen muntijzers vervaardigd „pour sur iceulx estre taillez le grant philippus d'argent par Jehan-Paul ytalien"¹⁾. Inderdaad zijn in dit atelier geslagen Philipsdaalders van 1557 bekend — meestal als piëfort voorkomend —, die een buste vertonen, welke tot in alle détails overeenkomt met een van de door Poggini in deze jaren gesneden portret-penningen van Philips II²⁾. De stempels van Poggini, waartegen blijkbaar technische bezwaren gerezen zijn, hebben kennelijk als voorbeeld gediend voor in deze jaren door de gewone stempelsnijders van de koninklijke munthuizen vervaardigde stempels. In hoofdtrekken gaan de in de verschillende munthuizen op de zilveren munten, geplaatste portretten van de Koning alle op dit ontwerp van Poggini terug, al zijn het lang niet steeds slaafse navolgingen.

Alle stukken van de in 1556, 1557 en 1562 ingevoerde reeksen dragen naam, wapen en zinspreuk van de nieuwe landsheer. Naam en titel luiden Philippus Dei Gratia Hispaniarum Angliae Rex, gevolgd door de titel van een van de gewesten, gewoonlijk afgekort PHS D G HISP ANG REX enz. De titel van koning van Engeland voert Philips als gemaal van koningin Maria van Engeland, met wie hij in 1553 gehuwd was. Zij stierf in 1558, doch eerst 31 Maart 1560 gaf de Koning bevel deze titel weg te laten³⁾; sindsdien wordt gewoonlijk geschreven PHS D G HISP Z (voor etcetera) REX enz. 's Konings spreuk, die steeds op de andere zijde wordt aangebracht, luidt DOMINUS MIHI ADIUTOR (Psalm 118:7), tot omstreeks 1562 gewoonlijk MICHİ gespeld. Het wapen is doorsneden, de bovenste helft samengesteld uit de

¹⁾ *Revue belge*, 1853, blz. 181, noot 2; A. Pinchart, *Histoire de la gravure des médailles en Belgique (Mémoires couronnés par l'Académie royale de Belgique, XXXV)*, 1870, blz. 19.

²⁾ Philipsdaalder: De Witte, no. 709, waar een piëfort wordt afgebeeld; een gewone afslag in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage. Portret-penning: Van Loon, I, blz. 10, 1 en 2; A. Heiss, *Les médailleurs de la Renaissance*, VIII, 2 (Paris 1892), pl. II, 7—8; G. Habich, *Die Medaillen der Italienischen Renaissance* (Stuttgart 1923), pl. LXXX, 3; A. Armand, *Les médailleurs italiens des quinzième et seizième siècles*, I (Paris 1883), blz. 238, no. 2—4; de voorzijde is niet gesigneerd, doch komt met gesigneerde keerzijden voor.

³⁾ *Revue belge*, LXXVI (1925), blz. 16.

kwartieren der Spaanse koninkrijken, de onderste uit die van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, vrijwel zoals Philips de Schone gevoerd had voor hij koning van Castilië werd. Dikwijls wordt het getooid met de sieraden van het Gulden Vlies.

Toen in 1567 de beeldenaar ontworpen werd voor de nieuwe guldens en daalders, werd de nadruk gelegd op hun eigenschap van munten van de Bourgondische kreits: op de voorzijde van de gulden kwam Sint Andries, juist zoals hij afgebeeld was geweest op de guldens van Philips de Goede en zijn opvolgers, de grote Bourgondische hertogen; op die van de daalder kwamen de knoestige stokken alsmede de kleinodiën van de door Philips de Goede ingestelde Orde van het Gulden Vlies; de keerzijde van beide stukken vertoonde het wapenschild van de Koning in een vereenvoudigde vorm, doordat de Spaanse kwartieren werden weggelaten en slechts de Bourgondische overbleven. De omschriften waren dezelfde als die van de vorige reeks.

Op de in 1571 ingevoerde soorten, bedoeld als aanvullingen van de opnieuw ingevoerde reeks van 1556, komt het wapen in dezelfde vereenvoudigde vorm voor. Eveneens is dit het geval op Staten-munten van 1577 en 1578, die nog wel wapen en naam des Konings dragen — in naam werd diens gezag immers erkend —, doch overigens in verschillende opzichten van 'de vroegere reeksen afwijken. Met het brengen van wijzigingen in het algemene type van de koninklijke munten waren echter de Staten van Holland reeds voorgegaan: op de duiten en penningen van 1573 wordt 's Konings wapen door de Hollandse leeuw vervangen; op de oorden van 1574 wordt zijn devies verwijderd en vervangen door de spreuk *Auxilium Nostrum In Nomine Domini* (naar Psalm 124:8); op de daalders van 1575 werd tenslotte alle herinnering aan de Koning verwijderd en het stuk eenvoudig aangeduid als *Moneta Nova Ordinum Hollandiae*.

De Staten-Generaal gingen in 1577 lang niet zover: wapen en naam des Konings werden onveranderd gehandhaafd, doch zijn persoonlijk devies werd door de algemene leuze *PACE ET IUSTITIA* vervangen en zijn individueel portret door een schematische afbeelding van de vorst ten halven lijve met kroon en scepter,

waarin de trekken van Philips II nauwelijks te herkennen zijn. Evenzo gingen Gelderland en Utrecht te werk bij het ontwerpen van hun rozenobels en daalders in 1579: ook hier bleef 's Konings naam en titel staan, doch werd het portret vervangen door een algemene voorstelling van de vorst, zijn devies door de spreuk *CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT* en zijn wapen door dat van de provincie zelf.

De munten van Philips II zijn voor het merendeel gedateerd, aanvankelijk alleen de zilverstukken, zoals de Philipsdaalders en hun onderdelen, die vrijwel steeds een jaartal dragen; van de gouden munten zijn de Bourgondische guldens de eerste, die een jaartal dragen; na 1571 worden ook de kronen dikwijls gedateerd, de hele en halve realen blijven ongedateerd. De munten van de Staten van Holland, van de Staten-Generaal — deze laatste met uitzondering van de koperen — en die van de Unie van Utrecht zijn steeds van een jaartal voorzien. Een aanduiding van de waarde ontbreekt, zoals bij de veelvuldige koerswijzigingen geen verwondering behoeft te wekken, bijna steeds. Van de oudere reeksen dragen slechts de $\frac{1}{20}$ Philipsdaalders van fijn zilver de aanduiding xx, wat op de latere van biljoen weer weggelaten werd; ook voor de $\frac{1}{5}$ Philipsdaalder is aanvankelijk aan een dergelijke aanduiding gedacht: te Dordrecht, Nijmegen en Hasselt zijn de eerste stukken voorzien van de aanduiding v¹⁾, die echter zeer spoedig achterwege gelaten werd. Later werd nog eens de waarde vermeld op de zilveren Staten-munten van 1577, waarop staat 16, 8, 4, 2 en 1 stuiver. Doch hieraan werd na enige tijd, vermoedelijk tengevolge van de koersverhoging van eind 1577, een eind gemaakt²⁾.

Alle voorschriften omtrent muntvoet, beeldenaar en koers golden gelijkelijk voor alle gewesten. De vervaardiging van de munten was echter niet gecentraliseerd: in de aanvang van de regering

¹⁾ Dordrecht: bekend slechts door de afbeelding in de 4e uitgave van de *Valuwacye*; Nijmegen: van der Chijs, pl. XXIX, 15 (van 1562); Hasselt: *Revue belge* 1873, blz. 303, no. 32; 1913, blz. 430, no. IV (van 1563).

²⁾ De Witte, no. 773.

van Philips II waren vijf munthuizen in bedrijf: Antwerpen (handje) en Maastricht (ster) in het hertogdom Brabant, Brugge (Ielie) in het graafschap Vlaanderen, Dordrecht (roos) in het graafschap Holland en Nijmegen (Gelders kruis) in het hertogdom Gelre. In 1561 werd „alsoo wij tot meerder gerieff, oirbaer ende proffijte van onse ondersaeten van onse Landen van Overijssel ende den vreemden coopluysden ende andere, aldaer verkeerende, grootelijcx van nooden bevonden hebben, binnen onse stadt van Hasselt in denselven landen gelegen een muntwerk te doen oprichten en aldaer doen slaen goude en silvere penningen, gelijk in onse munten van herwaerts over", een zesde munt in de heerlijkheid Overijssel opgericht met als teken een eenvoudig kruis¹⁾. Dit munthuis werd einde 1567 gesloten, doch onmiddellijk hierop werd een munt geopend te Utrecht (wapenschildje van de stad); waarschijnlijk gaat het hier om een verplaatsing naar een geschikter standplaats²⁾.

Een belangrijke uitbreiding onderging het aantal munthuizen na 1577: nog in dit jaar werden met het oog op de vervaardiging van de Staten-munten ateliers opgericht te Bergen in het graafschap Henegouwen, in het volgend jaar verplaatst naar Doornik in de heerlijkheid van die naam³⁾ (beiden voeren als muntteken een toren) en opnieuw te Hasselt in Overijssel⁴⁾ (nu met het wapenschild van de stad als muntteken). Later, toen het centrale gezag steeds meer verslapt was en iedere provincie voor zich zelf de baten uit een munthuis wenste te verwerven, werden nog ateliers opgericht te Middelburg (burcht), Leeuwarden (leeuw)

¹⁾ P. O. van der Chijs, *De munten der voormalige heeren en steden van Overijssel*, blz. 353.

²⁾ De munt te Utrecht werd blijkbaar tegen het einde van 1567 geopend, daar stukken van dit jaar zeer zeldzaam zijn (*Centraal Museum. Utrecht, Catalogus van het historisch museum der stad*, no. 2228). Dezelfde stempelsnijder bleef in dienst; de essayeur te Hasselt, Hendrik Joesten (van der Chijs, blz. 390) is waarschijnlijk dezelfde als de latere muntmeester te Utrecht Hendrik Joosten van Domselaer (*Tijdschrift*, XXI (1913), blz. 113).

³⁾ *Bulletins de la Société historique et littéraire de Tournai*, XXII (1889), blz. 87; A. de Witte, *Supplément aux recherches sur les monnaies des comtes de Hainaut* (Bruxelles 1891), blz. 46—48.

⁴⁾ *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, 1851, blz. 99—100.

en Gent (leeuw)¹⁾; in alle drie werden nog stukken volgens de regeling van 1579 geslagen.

In beginsel behoorden de in de verschillende munten afgeleverde stukken geheel aan elkaar gelijk te zijn, behoudens het muntteken en de titulatuur. De toenmalige techniek, waarbij ieder benodigd muntstempel afzonderlijk uit de hand gesneden moest worden — hoogstens met behulp van poinçonnen voor enkele onderdelen, zoals letters, kronen, vonken —, bracht mede, dat de stempelsnijders, die met de vervaardiging belast waren, de voorbeelden uitwerkten naar eigen bekwaamheid, gewoonte en smaak. Inderdaad blijken bij nauwkeurige beschouwing de stempels van iedere graveur een gesloten groep te vormen met een eigen karakter, gekenmerkt enerzijds door min of meer opzettelijke afwijkingen van de gegeven modellen of algemene gebruiken, anderzijds door het persoonlijk element in de wijze van tekenen. Voor de meeste munthuizen zijn de namen en tijdstippen van benoeming van de stempelsnijders bekend, zodat de onderscheiding van verschillende handen in de producten hiermee bevestigd en gecontroleerd kan worden. Daar in deze gevallen de beide soorten gegevens zeer goed blijken overeen te stemmen, kan, waar de namen niet bekend zijn, zoals voor Dordrecht en Utrecht, in het resultaat van de bestudering van de munten alleen vertrouwen gesteld worden. Hierbij moet in de eerste plaats worden uitgegaan van die onderdelen, waarin de persoonlijke werkwijze van de stempelsnijders het best tot uiting komt en die zich het minst voor klakkeloze navolging eigenen: hiervoor komen vooral de koppen op de voorzijde van de munten in aanmerking — waarvan de voornaamste typen op afb. 6 worden weergegeven —, in mindere mate

¹⁾ *Archief uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, V, 2 (1881), blz. 331 e.v.; *Revue belge*, LXXXIII (1931), blz. 31 e.v.

Afb. 6. Koppen van Philips II, naar: 1—6. hele, halve en vijfde Philipsdaalders, Antwerpen; 7—8. hele en vijfde Philipsdaalder, Brugge; 9—11. Philipsdaalder, halve reaal en halve Philipsdaalder, Dordrecht; 12—13. hele en halve Philipsdaalder, Nijmegen; 14. halve Philipsdaalder, Hasselt; 15. vijfde Philipsdaalder, Nijmegen; 16. halve Philipsdaalder, Utrecht.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

de kronen en vuurstalen op de keerzijde; eerst daarna eigenaardigheden in lettervormen en schrijfwijze van de omschriften ¹⁾).

Hoewel de te *Antwerpen* geslagen reeks niet de meest overzichtelijke is, moet van deze worden uitgegaan. Dit atelier had verreweg de grootste productie — waarschijnlijk niet veel minder dan de vijf andere tezamen —, zodat de Antwerpse stukken het meest verbreid waren en het gemakkelijkst de graveurs elders konden beïnvloeden; bovendien was dit munthuis door zijn ligging in Brabant het meest onmiddellijk in contact met de centrale regering te Brussel, die de algemene regelingen uitvaardigde.

Het ambt van stempelsnijder werd gedurende de gehele onderhavige periode bekleed door Jeronimus van den Manacker ²⁾). Desondanks is de reeks niet geheel homogeen. Reeds dadelijk in 1557 treffen we, behalve de reeds genoemde, weinig gebruikte, vermoedelijk van Poggini zelf afkomstige stempels, drie duidelijk onderscheiden groepen van Philipsdaalder aan: no. 1 gelijkt sterk op de stempel van Poggini, dezelfde kleine kop en vuurstaal met vier grote vonken, doch is minder fijn getekend, heeft zwaardere letters en de naam afgekort tot PHS; no. 2 heeft een grotere kop met anders getekend harnas, PHILIPPUS voluit, op de keerzijde een grotere kroon en een vuurstaal met een bundel kleine vonken; no. 3 heeft dezelfde omschriften en dezelfde kop, doch nu naar rechts gewend en weer in een ander harnas, de keerzijde is geheel die van no. 2. De beide laatste stempels zijn ongetwijfeld van dezelfde hand en wel van van den Manacker, daar zij volledig aansluiten bij de gehele verdere reeks van Antwerpen; no. 1 is dan het werk van een niet nader bekend graveur, die blijkbaar naast de gewone stempelsnijder wegens de grote drukte assistentie verleend heeft en later niet meer aangetroffen wordt.

Van den Manacker bleef aan de door hem gecreëerde typen 2 en 3, die veel verder van Poggini afstaan, trouw, al veranderde hij de details in de loop der jaren niet onbelangrijk — en niet ten

¹⁾ De volgende beschouwingen berusten op de stukken aanwezig in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage, een enkele maal aangevuld door fotografieën van andere stukken.

²⁾ De Witte, blz. 224 v.

goede; de rechtse kop, no. 3, wordt nog eens gebruikt in 1562, de linkse, no. 2, in 1561 en — kleiner en hoekiger getekend (no. 4) — sedert 1572. Ook in de details komt enige wijziging: sedert 1561 wordt het muntteken op de voorzijde tussen de cijfers van het jaartal geplaatst, sedert 1562 staat het omschrift in grotere letters, wordt de afkorting PHS gebruikt en de spelling MIHI in plaats van MICHI. De onderdelen van de Philipsdaalder komen met de gelijktijdige hele stukken overeen (no. 5 en 6). De kop, afgezien van het harnas, op dezelfde wijze getekend, staat op de halve evenals op de hele naar links, op de $\frac{1}{6}$ en $\frac{1}{10}$ naar rechts gekeerd. Ook hier treedt na 1570 een lichte vereenvoudiging in de tekening in, voornamelijk in kroon en harnas. Het verschil tussen de oudere en de jongere stukken is nog geringer dan bij de Philipsdaalders en moet wel uitsluitend hieruit verklaard worden dat de graveur na de onderbreking van vier jaar, waarin de Bourgondische daalders en guldens geslagen werden, enigszins anders is gaan tekenen. Onder de overige stukken bevinden zich geen, die op grond van afwijkingen in tekening of omschriften niet aan van den Manacker kunnen worden toegeschreven. Slechts komt op de meeste realen, een deel der gouden kronen en enkele Philipsdaalders een afwijkende kroon voor met vier zichtbare beugels, op de realen gepaard met een links beneden aanvangend omschrift¹⁾. Hoewel dergelijke afwijkingen te Dordrecht ook voorkomen, is de tekening overigens te zeer met het gewone werk van de Antwerpse graveur in overeenstemming, om hem deze stukken te ontnemen.

Veel eenvoudiger is de te *Maastricht* geslagen reeks. Hier was eerst Laurens Alaerts stempelsnijder, sedert 1571 Willem van Doenraedt, die werkzaam was tot aan de verovering van de stad door Parma²⁾. De stempels vertonen wel voortdurend grote overeenkomst met de te Antwerpen gebruikte, doch zijn zeker niet van dezelfde hand: in 1557 worden de bij Antwerpen onder no. 1 en 2 genoemde typen nagevolgd, doch met deels tamelijk

¹⁾ Realen: De Witte, blz. 245, fig. 35; no. 699; *Revue belge*, LXVII (1911), blz. 166 (deze na 1586 geslagen).

²⁾ *Revue belge* 1853, blz. 315, noot 4.

sterk afwijkende keerzijden, die bovendien onderling veel variatie vertonen. Onder van Doenraedt wordt de overeenkomst in de tekening van de Philipsdaalders nog opvallender; toch blijven kleine verschillen in de schrijfwijze en de tekening duidelijk maken, dat het navolgingen zijn. Evenals te Antwerpen wordt sedert 1563 het muntteken op de voorzijde geplaatst en de spelling MIHI gebruikt.

Een meer zelfstandig karakter hebben de te *Brugge* geslagen stukken, waar Anthony Weyns graveur was, na diens dood op 14 Februari 1576 Adriaen Bultinck¹⁾). De reeks stempels van Weyns is bijzonder gelijkvormig. Hij geeft een kop, die door de wending naar rechts en de vorm van het harnas veel lijkt op no. 3 van Antwerpen, doch een totaal andere gelaatsuitdrukking vertoont; voor de onderdelen van de Philipsdaalder, die hij in afwijking van het te Antwerpen heersende gebruik alle met de kop naar rechts tekent, houdt hij aan hetzelfde voorbeeld vast (no. 7—8). Hij schrijft aanvankelijk PHILIPPUS naast PHS en MICH, sedert 1562—3 steeds PHS en MIHI, doch handhaaft het muntteken op de keerzijde; op de gouden munten plaatst hij vaker HISPANIARU REX dan het gewone HISP Z REX. In de eerste jaren zijn nog andere stempels dan die van Weyns gebruikt: bekend is een Philipsdaalder van Vlaanderen van dezelfde hand als no. 1 van Antwerpen met een keerzijde, die wel van Weyns is²⁾).

De stukken van Bultinck, beginnende in 1577, vertonen een geheel andere kop, kennelijk getekend naar het voorbeeld van de Antwerpse stukken uit deze tijd: naar links gewend, muntteken tussen de cijfers van het jaartal, zwaardere letters. Door hem zijn ook de stempels voor de Staten-munten gesneden, die gekenmerkt worden door een bol in plaats van een lelie bovenaan de scepter. Dezelfde eigenaardigheid komt voor op een deel der in de tijdelijke munt te Brussel geslagen Staten-munten, waarvoor Bultinck inderdaad de stempels heeft geleverd³⁾).

¹⁾ *Revue belge*, LXXVI (1925), blz. 44.

²⁾ *T.z.p.*, pl. I, 2. Ook komen stukken voor met Brabantse voorzijde en Vlaamse keerzijde: *Revue belge*, LXX (1914), pl. IV, 10.

³⁾ *Revue belge*, LXXVI (1925), blz. 44, noot 3.

De reeks stempelsnijders aan de munt te *Dordrecht* is slecht bekend: in elk geval tot 1563 was Claude Noirot, woonachtig te Antwerpen, „ysersnyder van der munten in Hollant“¹⁾; in 1575 wordt Dirk Jacobsz als zodanig genoemd; uiterlijk in 1577 werd Gerard van Bylaer met dit ambt bekleed²⁾. Verder kunnen slechts de munten zelf opheldering geven.

De Philipsdaalders van 1557—8 vallen uiteen in twee duidelijk gescheiden groepen: enerzijds stukken, die tot in kleinigheden overeenstemmen met de onder no. 1 en 2 bij Antwerpen genoemde stukken, en naar alle waarschijnlijkheid door dezelfde graveurs vervaardigd zijn; anderzijds een groep met een geheel andere, zwaardere kop met volle baard en opstaande kuif op de voorzijde, een grote kroon met vier zichtbare beugels en tot aan de muntrand reikende knoestige stokken op de keerzijde, steeds geschreven PHILIPPUS en MIHI (no. 9). Bij deze tweede groep kan een hele reeks latere stukken aangesloten worden, alle met dezelfde kop en kroon en de schrijfwijze PHILIPPUS en MIHI: Philipsdaalders van 1562—3, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{5}$ en $\frac{1}{10}$ Philipsdaalders zonder jaartal³⁾, de vijfden van 1567, de halve realen met kop naar links (no. 10) en alle gehele realen. De hele groep wijkt in verschillende opzichten af van het te Antwerpen gegeven en elders meestal nauwkeuriger nagevolgde voorbeeld: op de reaal begint het omschrift links beneden in plaats van rechts boven, op een deel der halve realen staat de titel aan de voorzijde en niet zoals bij dit stuk gebruikelijk op de keerzijde, op de onderdelen van de Philipsdaalder ontbreekt het jaartal, op de halve realen en vijfde Philipsdaalders is de kop naar links in plaats van naar rechts gewend, op de halve naar rechts in plaats van naar links. Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze gehele groep van de hand van Noirot is, van wie bekend is⁴⁾, dat hij de stempels voor de eerste Hol-

¹⁾ *Revue belge* 1853, blz. 180—182.

²⁾ *Jaarboek*, VII (1920), blz. 30.

³⁾ Deze ongedateerde onderdelen moeten in de jaren 1562—1567 geslagen zijn, de periode, waarin ze in de andere munthuizen werden vervaardigd; bovendien komt de $\frac{1}{5}$ van dit type voor in de genoemde 4e uitgave van de *Valuwacye*.

⁴⁾ *Revue belge* 1853, blz. 180—182.

landse onderdelen van Philipsdaalders gemaakt heeft; dat hij op last van de generaalmeeesters van de munt de kop van de halve reaal verkleind en op de andere zijde geplaatst heeft, waarmee bedoeld kan zijn, dat hij eerst de titel op de voorzijde, later volgens het algemene gebruik op de keerzijde gezet heeft¹⁾; dat hij de stempels voor de $\frac{1}{10}$ Philipsdaalder aanvankelijk zonder portret heeft gemaakt, waarvan een afslag wellicht bewaard is in het door van der Chijs ten onrechte $\frac{1}{8}$ Bourgondische daalder genoemde stuk²⁾. Aan dezelfde stempelsnijder zullen de Bourgondische daalders en guldens moeten worden toegeschreven, vooral op grond van de vorm van letters en cijfers; bovendien vertoont de gulden weer een soortgelijke opvallende onregelmatigheid als de zoeven genoemde stukken: het jaartal wordt niet voluit in het veld geplaatst, maar verkort, hetzij in het veld, hetzij in het omschrift³⁾. Naast de stukken van Noirot komt een reeks stukken voor, die onmiskenbaar, evenals de reeds genoemde Philipsdaalder, door van den Manacker vervaardigd zijn: de zeldzame halve realen met kop naar rechts⁴⁾, de gedateerde $\frac{1}{5}$ Philipsdaalders van 1564, alle $\frac{1}{5}$ en $\frac{1}{10}$ Philipsdaalders van 1571 en 1572. De gelijkenis met de Antwerpse stukken is volkomen; blijkbaar is gedurende de ambtstijd van Noirot verschillende malen aanvulling verkregen van de Antwerpse stempelsnijder, wat vergemakkelijkt werd, doordat beide graveurs in dezelfde stad woonden. Behalve muntstempels leverde van den Manacker ook enkele malen de stempels voor te Dordrecht geslagen jetons⁵⁾.

Na 1571 vinden we geen van deze beide handen meer: de halve Philipsdaalders van 1572—5 zijn van een volkomen ander type, dat een ronde kop met spitse baard en groot oor vertoont (no. 11). Voor een nadere toeschrijving van de stempels van deze

¹⁾ Beide plaatsingen komen voor; bovendien combinaties van oude en nieuwe stempels, dus met aan twee zijden de spreuk of de titel: van der Chijs, pl. XXVIII, 4—7; XXXVIII, 47; XLIV, 1.

²⁾ Van der Chijs, pl. XXXIV, 64.

³⁾ Van der Chijs, pl. XXVIII, 8; *Bulletin mensuel de numismatique et d'archéologie*, IV (1884—5), pl. V, 6.

⁴⁾ *Jaarboek*, VI (1919), blz. 122.

⁵⁾ J. F. Dugniolle, *Le jeton historique des dix-sept provinces des Pays-Bas*, II (Bruxelles 1876), no. 2287.

periode moet worden uitgegaan van de lange reeks koperen munten, die duidelijk in twee groepen uiteenvallen: de oorden van 1574—7, een deel der ongedateerde duiten, de penningen van 1573—6 vertonen een leeuw, die de rechterachterpoot naar voren strekt, terwijl op de oorden van 1577—9, de overige duiten en de penningen van 1578—9 de leeuw met beide poten op de grond staat¹⁾. Kennelijk zijn hier twee verschillende graveurs aan het werk, blijkbaar Dirk Jacobsz tot 1577, daarna Gerard van Bylaer. Op grond van de tekening van de leeuw kunnen aan van Bylaer verder toegeschreven worden de hele en halve leeuwendaalders van het sedert 1576 gebruikte bekende type en de Bourgondische daalders en $\frac{1}{3}$ Philipsdaalders van 1580. Om dezelfde reden moeten van Jacobsz afkomstig zijn de oudere geheel afwijkende leeuwendaalders van 1575 en van 1576²⁾; hoewel de ridder op de beide laatste stukken in twee geheel verschillende vormen voorkomt, hier ijl en smal getekend, daar fors en breed, horen deze toch bij elkaar, blijkens de leeuw op de voorzijde en de identieke keerzijden. Tenslotte ligt het voor de hand aan te nemen, dat ook de halve Philipsdaalders van 1572—5 van hem zijn, al vormen deze misschien niet een homogene groep.

Zeer duidelijk daarentegen is de situatie te *Nijmegen*. Stempelsnijder waren achtereenvolgens: Jan Noster, na wiens dood de waarneming van het ambt voorlopig werd opgedragen aan van den Manacker; Arent Gheelvoet, werkzaam in 1567, voordien stempelsnijder te Hasselt; Cornelis van Eyck, benoemd 29 Juni 1571³⁾; Hendrick Noster, benoemd in 1575⁴⁾. De stempels van deze vijf graveurs kunnen zonder veel moeite onderscheiden worden. Van Jan Noster stammen de Philipsdaalders van 1557—61, gesneden naar het voorbeeld van het 2e Antwerpse type, doch met een andere gelaatsuitdrukking (no. 12), de halve van 1562

¹⁾ Op de oorden en duiten van de 2e groep staat aanvankelijk, evenals op die van de 1e groep, een onversierd wapenschild, later een met versierde randen.

²⁾ 1575: Cat. auctie J. W. Stephanik (Amsterdam 1904), pl. IV, no. 632; 1576: Verkade, pl. 48, 2.

³⁾ Alles naar: *Revue belge* 1853, blz. 288—290.

⁴⁾ De Voogt, blz. 5.

(no. 13), de $\frac{1}{5}$ zonder jaartal¹⁾, de $\frac{1}{10}$ van 1562 met jaartal binnenwaarts. Al deze stukken hebben een aantal merkwaardigheden gemeen: de N wordt in spiegelbeeld geschreven, het jaartal moet binnenwaarts gelezen worden, de kroon is smal en hoog, gewoonlijk wordt het omschrift door een O voorafgegaan, op de stukken zonder de Engelse titel wordt ongebruikelijkerwijze HISPAN of HISPANIA en GELR of GELRE geschreven. Op grond van deze kenmerken kunnen ook de realen en halve realen — de laatste met opvallend kleine letters — met omgekeerde N aan Noster worden toegeschreven. Enkele realen en Philipsdaalders uit de eerste jaren vertonen wel de hand van Noster, doch staan dichterbij de Antwerpse voorbeelden.

Op de groep van Noster, die in 1562 eindigt, volgt een reeks stukken, die sprekend gelijken op de gelijktijdige Antwerpse, zodat ze aan van den Manacker kunnen worden toegeschreven: halve realen met MIHL, Philipsdaalders van 1563 (met de kop naar rechts evenals te Antwerpen), halven van 1563—4, vijfden van 1563—5 (evenals ginds deels met verkort jaartal), tienden van 1562 met jaartal buitenwaarts (vergelijk no. 3, 5, 6). Hierop volgen de stukken van Gheelvoet, te herkennen aan de overeenkomst met de door hem voor Hasselt gesneden stempels. Met zekerheid kunnen tot deze groep gebracht worden de halve Philipsdaalders van 1566 (no. 14) en de Bourgondische daalders en guldens die alle de door hem gebruikte schrijfwijze DEI G vertonen en MICHI; waarschijnlijk, blijkens de overeenkomst in de tekening ook de vijfden van 1566—7 en de tienden van 1571 met gulden vlies²⁾. Na zijn dood in 1571 zijn ten tweeden male door van den Manacker stempels geleverd: de $\frac{1}{5}$ Philipsdaalders en de $\frac{1}{10}$ zonder gulden vlies van 1571 sluiten volkomen bij de Antwerpse en Dordtse stukken van dit jaar aan. Het werk van van Eyck — Philipsdaalders van 1573—5, $\frac{1}{2}$ van 1574—5 en $\frac{1}{5}$ van 1572 (no. 15) — wordt gekenmerkt door een zeer aparte

¹⁾ Deze kunnen dus in 1562 gedateerd worden. Evenzo: *Revue belge*, IL (1893), blz. 153.

²⁾ Het blijkt, dat de door Pinchart uit de rekeningen opgemaakte ambtsperioden niet met de werkelijkheid in overeenstemming zijn: van den Manacker werkte 1562—1565, Gheelvoet 1566—1571.

kop met schematisch weergegeven haar, zeer kort afgesneden borststuk en een kroon met ingedeukte beugel. Aan Hendrick Noster kunnen van de oude reeksen slechts de hele en vijfde Philipsdaalders van 1576 toegeschreven worden. Verder moet hij de Statenmunten van 1577, de Uniemunten van 1579 en de halve Philipsdaalder van 1580 gesneden hebben: inderdaad vertonen de lettervormen op al deze stukken grote gelijkenis.

Bij de oprichting van de munt te *Hasselt* werd Arent Gheelvoet tot stempelsnijder benoemd en blijkens de homogeniteit van de reeks bleef hij tot de sluiting van de munt in 1567 in functie (no. 14)¹⁾. Wel bestaat hier enige variatie in verschillende details: de Philipsdaalders van 1562 hebben in tegenstelling met het algemeen gebruik en die van 1563 de kop naar rechts; de vijfdens van 1562—3 hebben hem naar links, die van 1566 normaal naar rechts; gewoonlijk wordt de opvallende schrijfwijze DEI G gebruikt en MICH1, minder vaak D G en MIHI; op de keerzijden komen verschillende kronen voor; de halve realen bestaan met grote en kleine letters. De Bourgondische daalders hebben steeds de schrijfwijze DEI G.

Toen na een onderbreking van 10 jaar in 1578 opnieuw te *Hasselt* gemunt werd, waren andere beambten werkzaam. Waarschijnlijk moeten twee verschillende graveurs verondersteld worden: terwijl de Staten-munten vrij sterk van de Antwerpse afwijken, onder meer een opvallende parelrand vertonen, lijken de Philipsdaalders van 1580 sprekend op de Antwerpse van die tijd (no. 4). zowel in de tekening van de kop als in de letters.

Over het personeel van de munt te *Utrecht* is niet anders bekend dan dat vermoedelijk in 1578 Claes Petersz als stempelsnijder daar werkzaam was²⁾. Verder moet worden afgegaan op de stukken zelf, die gelukkig wel enige aanknopingspunten bieden. De stempels van de Bourgondische guldens en daalders zijn — behoudens de spelling D G — volkomen gelijk aan de te *Hasselt* en *Nijmegen* gebruikte, dus naar alle waarschijnlijkheid

¹⁾ Van der Chijs, blz. 371 en 392. Ook gespeld: Helvoet.

²⁾ C. Hoitsema en jhr. F. Feith, *De Utrechtsche munt* (Utrecht 1912), blz. 15.

ook door Gheelvoet vervaardigd; ook komen $\frac{1}{5}$ en $\frac{1}{10}$ Philipsdaalders van 1571 voor, die onmiskenbaar van dezelfde hand zijn als de Hasseltse van 1562—3 en de Nijmeegse van 1567 en 1571. Dat Gheelvoet aan deze drie munten als stempelsnijder verbonden is geweest, wordt bovendien bevestigd door de gelijkheid van de in Hasselt, Nijmegen en Utrecht geslagen, voor een deel in 1567 en 1568 gedateerde pronkdaalders, die hetzelfde portret van Philips II dragen als de door Gheelvoet gesneden Hasseltse stukken (no. 14). Ten overvloede komt dezelfde kop nog voor op verschillende uit deze drie ateliers afkomstige jetons geslagen tussen 1562 en 1570¹⁾. Ook te Utrecht werd na Gheelvoets dood een beroep gedaan op van den Manacker, die stempels leverde voor $\frac{1}{5}$ Philipsdaalders van 1571; door een verder onbekend graveur werden in hetzelfde jaar stempels voor $\frac{1}{10}$ Philipsdaalders gemaakt, deels met een zeer opvallende afwijking, het jaartal in het veld. In 1572 begint een reeks van Philipsdaalders met onderdelen, die enige overeenkomst vertonen met het werk van van Eyck te Nijmegen (no. 16), doch anderzijds zoveel afwijkingen, dat eerder aangenomen moet worden, dat zij het werk zijn van een graveur, die de Nijmeegse stukken tot voorbeeld nam; opvallend is vooral de slordige en onregelmatige tekening, de onvaste schrijfwijze der omschriften: PHLS naast PHS, HISP naast HISP Z, soms ontbreken van muntteken. Het is ook moeilijk te zeggen, of dezelfde hand kan herkend worden op de Staten- en Unie-munten, die onderling voldoende in lettervormen en andere details overeenstemmen om ze aan één stempelsnijder toe te schrijven.

Het moge uit het voorafgaande duidelijk geworden zijn, dat de op het eerste gezicht overstelpende veelheid van verschillende stempels in de munten van Philips II toch een hoge mate van orde vertoont. In het algemeen blijken de stukken van één stempelsnijder zeer weinig van elkaar te verschillen: niet alleen houdt

¹⁾ Pronkdaalders: Hasselt: *Revue belge* 1872, pl. f, 24 (ten onrechte in 1559 gedateerd) en van der Chijs, pl. XVIII, 4; Nijmegen: van der Chijs, pl. XXIV, 6; Utrecht: van der Chijs, pl. XXIII, 1 (van 1568). Jetons: Dugniolle, no. 2055 (Hasselt); no. 2465 (Nijmegen); no. 2529 (Utrecht).

de kunstenaar, zoals te verwachten is, aan één wijze van tekenen voor kop, ornamenten en letters vast, ook de schrijfwijze van de omschriften is gewoonlijk zeer constant. Slechts zelden kan, zoals in de lange ambtsduur van van den Manacker te Antwerpen, een ontwikkeling in de wijze van tekenen worden vastgesteld, niet vaak variëren de omschriften van een graveur belangrijk, zoals die van Gheelvoet te Hasselt. Terwijl in de slechts korte tijd geslagen reeksen, de Bourgondische en de Statenmunten, betrekkelijk weinig verschillen tussen de producten van de verschillende ateliers bestaan, is het bij de grote zelfstandigheid, die de stempelsnijders genoten, niet te verwonderen, dat bij de meer dan twintig jaar geslagen Philipsdaalders en bijbehorende munten, de verschillen op de duur vrij groot worden. Echter werd de eenheid voortdurend bevorderd door de grote invloed, die de Antwerpse munt blijkt te blijven uitoefenen. In vele munthuizen zijn verschillende malen door de Antwerpse stempelsnijder van den Manacker vervaardigde stempels gebruikt. Bovendien grijpen de graveurs van de andere ateliers telkens op Antwerpse voorbeelden terug. Tenslotte vertonen de officieel gepubliceerde tekeningen van de in 1567 en 1577 ingevoerde nieuwe munten opvallende overeenkomst met de te Antwerpen geslagen munten: wellicht werden de oorspronkelijke ontwerpen door van den Manacker getekend. In ieder geval vormt het muntwezen in de Nederlanden ten tijde van Philips II in hoge mate een eenheid, geheel in overeenstemming met het streven naar centralisering, waardoor de regering te Brussel zich in haar politiek liet leiden. Ook nadat de Staten-Generaal en de gewestelijke Staten de leiding van het muntwezen aan zich getrokken hadden, kwam aan deze eenheid eerst langzamerhand een einde: de traditie van wederzijdse samenwerking en eenvormige regeling was reeds te krachtig geworden.
